

TÜRK ÇAĞDAŞLAŞMASININ BİR ÖGESİ: ATATÜRK VE KADIN**Nilgün Nurhan KARA*****ÖZ**

Yıkılış sürecinde Osmanlı devlet adamları ve aydınları devletin devamını sağlamak için bir takım çabalara girişmişlerse de pek çok sebeple devlet kurtarılamamıştı. Yaptıkları faaliyetler ve yenilikler sonucu meydana gelen birikimler ise yeni kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nde sonrası gelişimlere zemin hazırlayacaktı. Burada dikkat çeken husus dönemin kadınlarının toplumsal hayattaki mevcut durumları ile ilgili süreçtir. Her ne kadar bu gelişmeler mevcut olsa da kadının toplumda hak ettiği yeri edinmesi ve siyasi haklara sahip olması Atatürk'le olacaktır. Çünkü toplumunu çağdaş medeniyet seviyesine çıkartmayı hedefleyen Atatürk için kadınıyla erkeğiyle birlikte gelişme göstermek zorunluydu.

Bu çalışma ile geçmişten günümüze Türk kadınının toplum içerisindeki yerine değinilerek Atatürk'ün öncülüğünde yeni kurulan devletle birlikte kadının toplumsal ve siyasal kazanımları etüt edilecektir.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Kadın, Kadın Hakları, Maarif Kongresi, Medeni Kanun.

**AN ELEMENT OF TURKISH MODERNISATION:
ATATÜRK AND THE WOMAN
ABSTRACT**

Even though Ottoman statesmen and intellectuals undertook certain endeavors in order to ensure the continuity of the state during the process of collapse, the state could not be rescued. Achievements resulting from activities and innovations they performed, would establish the ground for the developments in the newly-established Turkish Republic. The point that attracts attention here is the process about the situation of women in social life. Despite the earlier achievements, women's acquiring the place they deserved in the public sphere and political rights would be with Ataturk. Because for Ataturk, who aimed at raising the society to the level of modern civilizations, it was necessary to progress with women and men together.

In this study, by mentioning the place of Turkish women in society form the past to the present, the social and political gains that

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Tarih Bölümü, mail: nmkara@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6168-5996

are achieved with the state that is newly established in the leadership of Ataturk will be analyzed.

Keywords : Ataturk, Woman, Woman Rights, Congress of Education, Civil Law.

Giriş

Kadınların toplum içerisinde erkeklerle eşit haklara sahip olması konusunda 19. yüzyıldan bu yana Batı ülkelerinde, özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere’de yoğun bir mücadelenin verildiği bilinmektedir. Ülkemizde ise, gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet döneminde kadınlarımız, kendi haklarını elde etmek için Batı ülkelerine benzer bir mücadele vermemişlerdir. Buna rağmen, Atatürk’ün önderliğinde bu haklara kadınlar birçok Batı ülkesinden daha önce kavuşmuşlardır. Ancak, kadın haklarının kısıtlı olduğu bir toplum düzeninden, kadın-erkek eşitliğinin kabul edildiği modern bir toplum haline gelmek kolay olmamıştır. Atatürk, kadınların toplum hayatında yerlerini alabilmelerini bir uygarlık aşaması olarak görmüş ve çağdaş bir Türk toplumu meydana getirmek amacıyla yenilikler yapmıştır.

Kurtuluş Savaşı’nın en yoğun çarpışmalarının yaşandığı 20 Temmuz 1921 tarihinde, Yunan ilerleyişinin Eskişehir’den doğuya Sakarya istikametine harekete geçtiği dönemde, Atatürk; milletin maddi ve manevi nesi varsa ortaya koyduğu, TBMM’nin hareket halinde olduğu, muhalefetin her gün daha da arttığı, hükümet merkezinin Kayseri’ye naklinin gündeme geldiği bir dönemde, her şeyin normal bir barış dönemi havası içinde olduğu gibi Türk insanına verilecek “Milli Terbiye”nin esaslarını tespit etmek için Maarif Kongresi’ni toplamış,¹ geleceğin Türkiye’sinin kız ve erkek çocuklarına ayırım yapılmaksızın verilmesi gereken millî terbiyenin, eğitim-öğretimin esasları tespit edilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde de, Meşrutiyet devrinde olduğu gibi, kadın nüfus hesaba katılmadan yalnız erkek nüfusa göre bir seçim kanunu hazırlanmış ve her yirmi bin erkek nüfus için bir milletvekili seçmek esası kabul edilmişti. Kadınların da vatandaş sayılmasını arzulayan idealist bir milletvekili olan Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, erkeklerin çoğu cephede asker olduğu gerekçesiyle kadınların da “vatandaş” sayılarak, bu rakamın içerisine dâhil edilmesini istemiştir. Bu konuda, vermiş olduğu kanun teklifi önerisi,

1 Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1982, s.17-18.

Meclis'te kızılca kıyametın kopmasına yol açmış, gürültüler, patırtılar arasında susturulan Hilmi Bey; *"Ayaklarınızı vurmayınız efendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz ayağınızı"* demek suretiyle tepki göstermek zorunda kalmıştır.² Hâlbuki bu, *"kadına seçim hakkı verilmesi"* teklifi değil, sadece kadının "vatandaş sayılması hatta insan sayılması" önerisidir.

Atatürk, toplum içerisinde kadının yeri konusunu sadece millî bir mesele olarak görmemişti. 22 Nisan 1935 tarihinde İstanbul Beylerbeyi Sarayı'nda *"Milletlerarası Kadın Kongresi"*nin toplanması için zemin hazırlamış olan Atatürk, kongreyi himayesi altına almıştır. Dünya çapında ünlü kadınların ve yazarların katılımını da sağlayan Ulu Önder, kongreye gönderdiği telgrafta *"Siyasî ve içtimai hakların kadın tarafından kullanılmasının, beşeriyetin saadeti ve prestiji bakımından elzem olduğuna eminim"* ifadelerine yer vermiştir. Buna göre, Türk kadınının dünya kadınlarıyla ilişkilerinin alacağı şekil de Atatürk'ün *"Türk kadınının dünya kadınlarına elini vererek dünya barış ve güveni için çalışacağına emin olabilirsiniz"* ifadeleriyle belirlenmiştir.³

Bu toplantıya 1936 yılında Mısır'da çıkan bir derginin özel sayı ile yer verdiği görülmektedir. Burada İstanbul'daki *"kongreye katılmanın bir ayrıcalık olduğu ve Müslüman Türk kadınlarının gıptaıyla izlendiği ..."* dile getirilmiştir. Aynı dergi yazarlarından bir diğeri ise kongreyi *"ahşılmış dünya düzenini kökünden sarsan bir kongre"*⁴ şeklinde ifade etmiştir.

Atatürk her vesileyle yaptığı gezilerde kadın hakları konusundaki görüşlerini halkıyla paylaşmıştır. 1923'te İzmir'deki konuşmasında *"... şuna inanmak lazımdır ki; dünya üzerinde gördüğümüz her şey kadının eseridir..."*⁵ sözleri ile kadının toplumdaki yerini ifade etmiştir.

Atatürk'ün 1920'li yıllardan itibaren üzerinde titizlikle durduğu ve 1930'lu yıllarda kararlı bir şekilde uygulamaya koyduğu

2 Ersin Müezzinoğlu, Yakup Kaya, Milli Mücadele Sonrasında Türk Kadınına Siyasal Haklar Tanınmasına Yönelik Arayışlar (1923-1924), *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı: 18, s.144.

3 Burhan Göksel, "Atatürk ve Kadın Hakları", *Atatürkçü Düşünce, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1992, s. 926-927.

4 Sedef Bulut- Miray Vurmay Güzel, "Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hareketleri" *DTCF Dergisi* S.57-1(2017), s.6.

5 Necmi Ülker, Vehbi Günay, Latif Daşdemir, *İzmir'in Sevinç Günleri - Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri*, Ege Üniversitesi yay. İzmir 2009, s.68.

kadın hakları için dünya, ancak 1975 yılında birlik olarak çaba sarf etme gereği duymuş ve bu yılı “*Kadın Yılı*” olarak ilân edebilmiştir.

Tarihsel Süreçte Türklerde Kadın

Türk toplumlarında, kadınlar erkeklerden farklı olmakla beraber birbirlerine eşit varlıklar olarak saygı görürlerdi. Tek eşli evlilik geçerli idi. Kadın erkek mülkiyet bakımından eşit haklara sahipti. Hakan’ın emirlerinde eşinin “*Hatun*”un adına da yer verilirdi. Yani Türk toplumu kadınlar için kapalı bir yapıya sahip değildi.⁶

M.S.720 yılında Kültekin için dikilen Tonyukuk ve 734 yılında Bilge Han adına dikilen Orhun Kitabelerinden anlaşılmaktadır ki, eski Türklerde kadın, siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda özgürlüğe sahip bir varlıktır. Kültekin’in annesi Bilge Hatun, devlet yönetiminde başarılıydı. Kültekin Han ülkeyi eşi Kutlulu Sultan ile birlikte yönetmiştir⁷.

Belazuri’nin Fütühu’l-Buldan’ında, Arap ordularının Buhara’ya yaptığı saldırılara karşı Buhara Melikesi Hınık Hatun’un nasıl karşı koyduğu anlatılırken onun, son derece dirayetli ve idareci bir kişiliğe sahip olduğu belirtilir⁸.

Türk topraklarına ziyaretlerde bulunmuş olan İslam coğrafyacılarından İbn Battuta 1330’lu yıllarda Kıpçak topraklarını ziyaret etmiş ve “*Bu ülkede kadınlara karşı şaşılacak kadar büyük saygı duyulduğunu gördüm. Onlar erkeklerden çok saygı görürler*” demektedir ve yine meşhur tarihçi el-Ömerî de kadınların Türk toplumundaki yerinden bahsederek, kadınların erkeklerle birlikte yönetime katıldıklarını ve çıkarılan kanunlarda han ve hatunun birlikte hareket ettiğini ve hatta hatunun oldukça etkili olduğunu aktarmıştır.⁹

XIV. yüzyılda kurulan Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde Hükümdarların hanımlarının olumlu rolleri olmuşsa da sahip oldukları herhangi bir hak ve selahiyetlerini bilmemekteyiz. İslam

6 Enver Ziya Karal, “Atatürk ve Kadın Sorunu”, *Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler*, Ankara, 1980, s. 119-120; Emel Doğramacı, *Türkiye’de Kadın Hakları*, Ankara, 1982, s:3 ve devamı; Sıdıka Tezel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar, Ankara, 1983, ss:1-3’den aktaran, Turhan Feyzioğlu, “*Atatürk ve Kadın Hakları*”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 6, Temmuz 1980, s: 586.

7 Günseli Özkaya, *Tutsaklıktan Özgürlüğe, Kadınların Savaşı*, İstanbul 1970, s. 157,158.

8 Zekeriya Kitapçı, “Müslüman Arap Ordularında Çarpışan ilk Türkler” *Diyanet Dergisi*, Cilt XII, sayı 4, s. 239-244.

9 Fatma Akkuş Yiğit, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 49, Bahar 2016, s.116.

dinine göre, kızlar da erkekler gibi, dini eğitime tabiidirler. Çünkü Peygamberimiz kadın ve erkeğin okuyup, bilgi sahibi olmasını emretmiştir. Bu nedenle kız çocuklarının dini esasları öğrenebilmeleri için okumaları gereklidir.¹⁰

1876'da Osmanlı Devleti Meşrutiyeti ilan ederek "Kanun-i Esasi"yi kabul etmiştir. Fakat burada da kadınların siyasi hakları söz konusu edilmediği gibi sadece erkek nüfus dikkate alınmıştır. 1908'deki II. Meşrutiyetin ilanı ile de seçim maddeleri aynen kalmış ve kadın nüfus sayılmamıştır. Demokrasi bir milletin bütün fertlerini bütünüyle içine almaktır. Nisan 1923'te T.B.M.M' deki görüşmelerde olduğu gibi milletvekilleri sayısı için bile kadını saymaktan çekinen zihniyete uymak doğru olmasa gerekir: "Atatürk, T.B.M.M'ne o zaman niçin bir başka teklifi getirtmedi? Kendisinin konuşmalarından hatırladığıma göre, O zemin ve zamanı daima iyi hesap etmiş olduğunu söylendi. Esasen olaylar da bize bunu ispat etmektedir. T.B.M.M'nin o günkü havası içinde bu iş hal edilemezdi..."¹¹

1915 yılında İstanbul Üniversitesi'nde kızlar için Edebiyat, Biyoloji ve Matematik dallarında şubeler açılmıştır. Fakat kızların erkeklerle bir arada ders görmelerine Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin karşı koyması sonucu uygulamaya son verilmiştir. Aynı tarihte Afife Jale Hanım, tiyatrodaki rol alması nedeniyle tutuklanmıştı.

Kadın öğretmen yetiştirmek ihtiyacından dolayı kızlara ayrı bir üniversite (İnas Darülfünunu) kurulmasına izin verilmişti.

XX. yy. başında bile kadın kocası ile sokakta yan yana yürüyemez, araçta yan yana oturamazdı. Tramvay ve vapurda kadınların oturdukları yerler perde ile ayrılırdı.¹²

Atatürk Döneminde Türk Kadınının Elde Ettiği Kazanımlar

Kadının toplum içerisindeki yeri incelenirken, öncelikle onun, birey olarak kişiliğini kazanması, daha sonra ise aile ve toplumdaki durumu akla gelmelidir. Çünkü aile ve toplum arasında bir köprü görevini üstlenmiş olan kadın, görevlerini yerine getirmek suretiyle, sosyal sistemin işleyişine büyük katkı sağlamaktadır. Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından dokuz ay önce İzmir'de düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nin hazırlıkları sırasında, 2 Şubat 1923 tarihli bir

10 Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s.245.

11 Afetinan, *a.g.e.*, s.253.

12 Aslan Tufan Yazman, *Atatürk'le Beraber Devrimler, Olaylar, Anılar*, Yanık Matbaası, İstanbul, 1969, s.335.

toplantıda; “Bizim heyeti içtimaiyemizin ademi muvaffakiyetinin sebebi, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz tekâsül ve kusurdan neşet etmektedir. İnsanlar dünyaya mukadder oldukları kadar yaşamak için gelmişlerdir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Binaenaleyh bir heyeti içtimaiyenin, bir uzvu faaliyette bulunurken, diğer uzvu atalette olursa o içtimaiye meflûctur.” demek suretiyle kadının toplum içerisindeki yerini açıkça ortaya koymuştur.¹³

Atatürk’ün kadın konusuna ilişkin yaklaşımı dikkate değerdir; “Daha esenlikle, daha dürüst olarak yürüteceğimiz yol vardır. (Bu yol), Türk kadınına çalışmamıza ortak yapmak, ilmî, ahlâkî, sosyal, ekonomik yaşamda erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve destekleyicisi yapmak yoludur.”¹⁴Bu düşünce yapısı, kadının toplum içerisinde bir kişilik kazanmasına yol açmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Atatürk’ün kendine özgü bir kadın anlayışının olduğu ortaya çıkar. O da, bugün dünya aydınlarının birleştiği ve Birleşmiş Milletler Teşkilâtı’nın yaymaya çalıştığı ileri düzeydeki görüşü çok daha önceleri dile getirmiş olmasıdır. 1923 yılında İzmir’de yaptığı konuşmada “Şuna kani olmak lâzımdır ki, dünya yüzünde gördüğümüz her şey kadının eseridir” diyen Atatürk, her toplumun iki cinsiyetten meydana geldiğini, bunlardan yalnız birinin yüzyılın imkânlarını elde etmekle yetinmiş olmasının, o toplumu yarı yarıya zayıflattığını dile getirmiştir.¹⁵

Türk toplumunun uğradığı başarısızlıkların altında yatan en önemli sebebin, uzun zamandan beri kadınlara karşı gösterilmiş olan ihmal ve kusur olduğu gerçeğinden hareket eden Atatürk, kadınlarımızın erkeklerden daha çok aydın, verimli ve de bilgili olmak zorunda olduklarını belirtmiştir. Çünkü O’na göre “kadın, en saygın yerde, her şeyin üstünde yüksek ve şerefli bir varlık”tır. Kadın konusundaki bu düşüncesini söylemde bırakmayıp hayata geçiren Atatürk, aynı zamanda, kadına Türk ordusu içerisinde aktif olarak yer veren ilk askerî komutan da olmuştur. O, kadınların bilim ve fenle meşgul olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Kadının çağdaş bilgi ile donanımlı olmasının topluma katkı sağlaması açısından önemini ifade etmiştir¹⁶.

Atatürk, “Bizim dinimiz hiçbir vakit kadınların erkeklerden geri kalmasını talep etmemiştir. Allah’ın emrettiği şey, Müslim ve Müslimenin

13 Mehmet Önder(Yay. Haz.), *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Türkiye İş Bankası Yay., 1989, s. 69.

14 *Atatürkçülük, I. Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1984, s. 331.

15 Mehmet Önder, *a.g.e.*, s. 69.

16 *Atatürkçülük, III. Kitap*, s. 161.

beraber olarak iktisabı ilmi irfan eylesidir. Kadın ve erkek bu ilmi irfanı aramak ve nerede bulursa oraya gitmek ve onunla mücehhez olmak mecburiyetindedir. İslâm ve Türk tarihi tetkik edilirse görülür ki, bugün kendimizi bin türlü kayıtlarla mukayyet zannettiğimiz şeyler yoktur. Türk hayatı içtimaiyesinde kadınlar ilmen, irfanen ve diğer hususlarda erkeklerden katîyen geri kalmamışlardır. Belki daha ileri gitmişlerdir.”¹⁷ diyerek, daha Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde, Türk kadınına süratle bütün siyasî hakların verilmesini sağlamıştır.

Türk kadınları bir yandan cephelerde savaşırken cephe gerisinde kalanlar da teşkilatlı bir şekilde yaptıkları faaliyetlerle Milli Mücadele'ye önemli destek vermişlerdir. Bir taraftan kağnısında hatta sırtında cephaneye taşırken bir taraftan da askerin yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşılamaya yardımcı olmuşlardır. Milli Mücadele döneminde Türk kadınının yaptığı hizmet ve fedakârlıklar Atatürk tarafından takdir edilmiş ve Türk kadınına verdiği değeri her fırsatta dile getirmiştir.

Kadınlarımızın gerek cephede ve gerekse cephe gerisinde teşkilatlı, bilinçli ve başarılı faaliyetleri erkekle omuz omuza verdiği mücadele Atatürk tarafından¹⁸*Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının fevkindeki kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştı. Milletimi halasa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösterdim diyemez... Belki erkeklerimiz memleketi istila eden düşmana karşı süngüleri ile düşmanın süngülerine göğüslerini germekle düşman karşısında isbatı vücud ettiler. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat membalarını kadınlarımız işletmiştir. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulatı pazara götürerek paraya kalbeden, aile ocaklarının dumanını tütüren, bütün bunlarla beraber sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip kış demeyip sıcak demeyip cephenin harp malzemesini taşıyan hep onlar, hep o ulvi, o fedakâr, o ilahi Anadolu kadınları olmuştur. Binaenaleyh hepimiz bu büyük ruhlu ve duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen ta'ziz ve takdis edelim.”¹⁹ diyerek dile getirilmiştir.*

17 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri, I-III, II.*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989, s. 90.

18 Tülin İçli, “Atatürk ve Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:25, 1992, ss: 68-69.

19 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt: II, Ankara, 1952, s.148.

Atatürk'e göre Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde birtakım yenileşme hareketlerine girişilmişse de gerçek yararlar görülmemiştir. Bunun sebebi "esasından, temelinden başlanmamış olmasıdır." Çünkü bir toplum, bir millet erkek ve kadın olmak üzere iki cinsten meydana gelmiştir. Ailenin temeli kadın olup gerek çocukların yetiştirilmesinde gerekse kültür unsurlarının nesilden nesile aktarılmasında köprü vazifesi görür. Toplumda üstlendiği bu rollerden dolayı kadınlarımız Atatürk'ün ifadesiyle "... Hatta erkeklerden daha çok aydın, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdurlar..."²⁰ Atatürk yaptığı pek çok konuşmalarında öncelikle Türk kadınının tarihsel değerini ortaya koymuş, aydınlarımızı siyasetçilerimizi ve hatta kadınlarımızı bilinçlendirmeği amaçlamıştır²¹

Yakup Kadri, "Cephede vurulan garip erin ardından hiç değilse üç-dört kadın birden yaralanıyor" diye yazmıştır.²²

Birinci Dünya Savaşı içinde kadınların durumu hakkında Halide Edip Adıvar'ın şu saptaması önemlidir:

"Anadolu hattında, İzmit'ten öteye bu ilk seyahatim, etrafıma büyük bir merak ve alaka ile bakıyorum. Bu birinci sefer, askeri harekât ve nakliyatı ilk görüşümdü. Eskişehir'den Konya'ya uzanan çıplak sarı saha çok sıcaktı. Trenin Konya civarında bir istasyonda iki saatten fazla kalmasından faydalanarak oracıktaki küçük bir köyü gezdik. Bu 25 hanelik köycükte, hemen hiç erkek yoktu, ihtiyar kadınlar kapıların önünde, elleri şakaklarında oturmuş düşünüyor, çocuklar sokaklarda oynuyor, bir genç kadın grubu da omuzlarında çapalarıyla tarladan dönüyorlardı.

Kadınların yalnızlığı, tozun, sıcaklığın sıkıntısı tarif edilemez bir hatıradır. Tarladan dönen kadınlar, tozlu köy sokağında çömeldiler. Hepsi birer birer kocalarının adını söyleyerek hıçkırığa hıçkırığa ağlıyorlardı. Henüz harbin ikinci yılında idik. Fakat bu kendi hallerine terk edilmiş kadınların takati tükenmiş, harbin ne zaman sona ereceğini soruyorlardı. Bunlar sadece cephedeki sevgililerini düşünmekle kalmıyorlardı. Bütün Türkiye'yi ve orduyu doyurmak vazifesi Anadolu kadınının omuzlarına yüklenmişti. Herhalde bu kadınlar, bir hayli yıl

20 Tülin İçli, a.g.m., s.71.

21 M. Rauf İnan, "Atatürk ve Türk Kadını", X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: VI., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.2960.

22 İkdâm, S:8662, 24 Nisan 1921, s:2'den aktaran: Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Kadınları, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s.40.

daha bu yükü omuzlarında taşıyacaktı ve zavallıların pek azı dünya gözü ile oğullarını veya kocalarını görebileceklerdi.”²³

Yazarın işaret ettiği kadınlar üzerindeki bu ağır yük, ağırlaşarak 1918’e kadar iki yıl daha sürmüştür. Kurtuluş Savaşı ile yeni bir yokluk ve mihnet dönemi başlamaktaydı.

Ruşen Eşref Ünaydın, 25 Ekim 1919 günü Sivas’ta Mustafa Kemal’le yaptığı bir görüşmede, İstanbul’dan gelirken yolda gördüklerini ona şöyle anlatıyor:

“Anadolu’nun hayli yerlerinden geçtik. İşlenmemişti. Yollar haraptı. Çuval giyen kadınlar gördük ki, kıyafetlerinde cinslerinin zarafetinden eser yoktu. Belinden aşağı çıplak, şiş karınlı sıska çocuklar gördük ki, havuç sapları kemiriyorlardı. Peştamal eskilerine sarılmış kız çocukları sabah ayazında titreyiyorlardı.”

Ruşen Eşref, bu sefalet tablosunu “Dış bir kuvvet yardım etmezse kendimizi bu girdaptan nasıl kurtaracağız?” sorusu ile tamamlıyordu.²⁴

İnci Enginün’ün edebiyat eserlerinden aktardığı bilgilere göre, İstanbul’un Türk semtlerinde yoksul ve kimsesiz kadınlar arasında yoksulluk son dereceye ulaşmıştır. Bunlar hayatlarını nasıl kazanacaklarını da bilememektedirler. Ellerindeki değerli eşyayı veya göz nuru dökerek işledikleri örtüleri yok pahasına satmaktadırlar. Satma işinin de acemisidirler. Alıcılar da işgal ordusunun mensuplarıdır. Bir kısmı dilencilığe kadar düşmüştür.²⁵

Ülkemizin çok zor günler geçirdiği bir zamanda Mustafa Kemal öğretmenlerin temsilcilerini Ankara’ya davet ederek Türkiye Muallimler Kongresi’nin (16 Temmuz 1921) toplanması ve burada eğitim ve öğretim alanında planlananlar, gelecekte kadın hakları konusunda yapılacaklar hakkında fikir vermektedir.²⁶

Atatürk, 1930’da, Türk kadınına ilk kez belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanımış, 1933’de ise köy ihtiyar heyetlerine ve muhtarlığa seçme ve seçilme haklarını vermiş, siyasî hakların son halkası olan milletvekili seçme-seçilme hakkını da, 5 Aralık 1934 yılında çıkan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun, “22 yaşını bitiren kadın-erkek her Türk’e milletvekili seçme ve 30 yaşını bitiren kadın-erkek her Türk’e milletvekili seçilme” hakkı tanıyan kanunu ile tamamlamıştır.

23 Zeki Sarıhan *a.g.e.*, s.40.

24 Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s.41.

25 İnci Enginün, “Edebiyatımıza Akisleriyle Milli Mücadele’de Türk Kadını”, *Milli Mücadele’de Türk Kadını*, s:104’dan aktaran: Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 41.

26 Burhan Göksel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 1., Sayı: 1, Mayıs 1984, s.221.

Böylece Türk kadını birçok çağdaş ülke kadınından çok daha önce milletvekili seçme-seçilme hakkına ve eşit vatandaş olma niteliğine yasal olarak kavuşmuş oldu. Atatürk, “*Siyasi ve sosyal hakların kadın tarafından kullanılmasının, beşeriyetin saadeti ve prestiji açısından olduğuna eminim*” derken, 1935 yılında yapılan ilk genel ve ara seçimlerde toplam 18 kadın milletvekili TBMM’ye girmiş oldu.²⁷

Atatürk, Milli Mücadele boyunca cephe savaşmış, cephe gerisinde ise; sırtında cephane taşımanın yanı sıra dernekler kurmak suretiyle yabancı devletlerin dikkatlerini çekici bildiriler yayınlamak, mitingler düzenlemek gibi birçok etkinlikler içerisinde bulunmuş olan Türk kadını, toplumun yeniden yapılanması ve kalkınmasında da, çağın gerektirdiği bilgi donanımına sahip olarak görmek istemiştir. Çünkü bir toplum kadın-erkek birlikte kalkınır. Eğer bunlardan biri ihmal edilirse ülke için büyük bir hata olur. Nitekim Atatürk, bu konudaki düşüncelerini Kastamonu’da yapmış olduğu bir konuşmada: “*Bir sosyal topluluk, bir millet erkek ve kadın denilen iki tür insandan oluşur. Kabil midir ki, bir kitlenin bir parçasını geliştirelim, diğerini mûsamaha edelim de, kitlenin bütünü ilerletilebilmiş olsun? Mümkün müdür ki, bir camianın yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça, diğer kısmı gökyüzüne yükselebilir. Şüphe yok, gelişmenin adımları dediğim gibi iki cins tarafından beraber arkadaşça atılmalı ve gelişme ve yenilik alanında birlikte kesin bir tavır almak gereklidir. Böyle olursa inkılâp başarılı olur*” ifadeleriyle dile getirmiştir. Atatürk’e göre, toplumu kalkındırmak istiyorsak, kadını çalışmalarımıza ortak etmek, sosyal hayatımızı onunla birlikte yürütmek, ekonomik hayatta ortağımız, arkadaşımız yapmak zorundayız.²⁸

“*Milli Mücadele yıllarında toplumda yükselen bağımsızlık ve vatan mücadelesi kavramları çerçevesinde kadınlar, sadece fikirsel düzeyde değil aksiyon düzeyinde de kurtuluş mücadelesine katılmışlardır. Bu durum Türk toplumunda “vatan ve bağımsızlık”*

27 Ayrıntılı bilgi için Bkz.,Ayten Sezer,

<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/kadin.htm>, **Erişim:**04.11.2018

T.B.M.M. 5. Dönem seçimleri 8 Şubat 1935 tarihinde yapıldı ve 17 kadın milletvekili ilk kez meclise girdi. Ara seçimlerde bu sayı 18’e ulaştı: Mevrure Gönenç (Afyon), Şehike İnsel (Bursa), Huriye Önez Baha (Diyarbakır), Dr. Fatma Şakir Memuk (Edirne), Fakihe Öymen (İstanbul), Ferruh Güpgüp (Kayseri), Bahire Bediz Morova (Konya), Mihri Pektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Esmâ Nayman (Seyhan), Sabiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Seniha Hızal (Trabzon), Satı Çırpan (Ankara), Benal İstar Arıman (İzmir), Türkan Baştuğ Örs (Antalya), Nakiye Ergücü (Erzurum), Sabiha Görkey (Sivas), Hatice Özgener (Çankırı)’dan seçilerek Cumhuriyetin ilk kadın milletvekilleri oldular.

28 *Atatürkçülük*, II. Kitap, s. 138.

kavramları çerçevesinde cinsiyet ayrımının- neredeyse- ortadan kalktığı, Cumhuriyet Dönemi kadınları için temel referans alınacak bir süreç olmuştur..."²⁹

Atatürk, yurt gezilerinde toplumu aydınlatmak ve yapılan inkılapları halka anlatmak istemiştir. Türk kadınına yönelik yapılan inkılapları ve toplum olarak kadınlarımıza bakışımızın nasıl olması gerektiğini de şu veciz sözlerle ifade etmiştir:

"Bizim toplumumuzun başarı gösterememesinin sebebi kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik kusurdan doğmaktadır. İnsanlar dünyaya alında yazılı olduğu kadar yaşamak için gelmişlerdir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Bu sebeple bir toplumun bir organı faaliyette bulunurken diğer organı işlemezse o toplum felç olmuştur. Bir toplumun hayat çalışması ve muvaffak olması için çalışmanın ve muvaffak olabilmenin bağlı olduğu bütün sebep ve şartları benimsemesi gerekir. Bundan ötürü bizim toplumumuz için ilim ve teknik gerekli ise bunları aynı derecede hem erkek, hem de kadınlarımızın edinmeleri lâzımdır. Malûmdur ki, her safhada olduğu gibi sosyal hayatta dahi iş bölümü vardır. Bu umumî iş bölümü arasında kadınlar kendilerine ait olan vazifeleri yapacakları gibi aynı zamanda sosyal topluluğun refahı, saadeti için gerekli gündelik çalışmaya dâhil olacaklardır.

Kadının en büyük vazifesi analıktır. İlk terbiye verilen yerin, ana kucağı olduğu düşünülürse bu vazifenin ehemmiyeti lâyıkiyle anlaşılır. Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya karar vermiştir. Bugünün gereçlerinden biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir. Bu sebeple kadınlarımız da âlim ve teknik bilgi sahibi olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün tahsil derecelerinden geçeceklerdir. Sonra kadınlar sosyal hayatta erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin yardımcısı ve koruyucusu olacaklardır."³⁰

"Büyük atalarımız ve onların anaları, tarihin, olayların tanıklığıyla sabittir ki, cidden yüksek faziletler göstermişlerdir. Burada birçok noktalardan sayabileceğimiz o faziletlerin en büyüğü ve en ehemmiyetlisi kıymetli evlâtlar yetiştirmeleriydi. Şunu söylemek istiyorum ki, kadınlarımızın umumî vazifelerde üzerlerine düşen hisselerden başka kendileri için en ehemmiyetli, en hayırlı, en faziletli bir vazifeleri de iyi anne olmaktır. Bugünün anaları için gerekli özellikler taşıyan evlât yetiştirmek, evlâtlarını bugünkü hayat

29 Sedef Bulut- Miray Vurmay Güzel, *a.g.m.*, s.16.

30 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 89-90.

için faal bir uzuv haline koymak, pek çok yüksek özelliği şahıslarında taşımalarına bağlıdır. Bu sebeple kadınlarımız hattâ erkeklerden daha çok aydın, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmağa mecburdurlar. Eğer hakikaten milletin anası olmak istiyorlarsa böyle olmalıdırlar.”³¹

“Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletli ve en ağır kadını olmalıdır. Ağır siklette değil; ahlâkta, fazilette ağır, ağırbaşlı bir kadın olmalıdır. Türk kadınının vazifesi, Türk’ü zihniyetiyle, bazusuyla, azmiyle koruma ve müdafaaya gücü yeter nesiller yetiştirmektir. Milletin kaynağı, sosyal hayatın esası olan kadın, ancak faziletli olursa vazifesini yapabilir. Herhalde kadın çok yüksek olmalıdır.”³²

“Arkadaşlar, Türk milleti çok büyük vak’alarla ispat etti ki, yenilik sever ve inkılâpçı bir millettir. Son senelerden önce de milletimiz yenileşme yolları üzerinde yürümeğe, sosyal inkılâba teşebbüs etmemiş değildir. Fakat hakikî neticeler görülemedi. Bunun sebebini araştırdınız mı? Bence sebep işe esastan, temelinden başlanmamış olmasıdır...”³³

27 Şubat 1923’te Ankara’dan bildiren Chicago Tribune gazetesinde bir İngiliz ve Bulgar gazeteci ile yapılan görüşmeye yer verilmektedir. Burada Latife Hanımın Birleşik Devletlerdeki kadın hareketlerine aşına olduğu belirtilmekte ve bir gazetecinin Amerikalı kadınların, erkeklerin bütün haklarını gasp ettiğini söylemesi üzerine Latife Hanımın gülerek *“Türk kadınının amacının bu olmadığını ifade etmekte, eşi ve kendisinin siyasi konularda olduğu gibi kadın hakları konusunda da mükemmel bir işbirliği içinde olduklarını eklemektedir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa’nın kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan unsurlar oldukları, sosyal hayat içinde ayırım yapılmaması gerektiği konusundaki düşüncelerini de İngilizceye çevirerek gazetecilere”* aktardığı bildirilmektedir³⁴.

Atatürk, 5 Aralık 1934’te Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı konuşmasında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin bir lütuf olarak değerlendirilmemesini önemle belirterek *“Kadınlarımız haddizatında içtimaî hayatta erkeklerimizle her vakit*

31 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 155-156.

32 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 242.

33 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, s.226-227.

34 Şayan Ulusan, “Amerikan Basınında Türk Kadını Hakkında Çıkmış Bazı Makaleler”, Tarih İncelemeleri Dergisi, C.XXV, S.2, Aralık 2010, s. 592, ss:583-606.

yanyana yaşadılar. Bugün değil, eskiden beri, uzun zamandan beri kadınlarımız erkeklerle başa baş mücadele hayatında, ziraat hayatında, geçim temininde erkeklerimizden yarım adım geri kalmayarak yürüdüler. Belki erkeklerimiz memleketi istilâ eden düşmana karşı süngüleriyle, düşmanın süngülerine göğüs germekle düşman karşısında buldular. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun zayıf kaynaklarını kadınlarımız işletmiştir. Memleketin var olması imkânını hazırlayan kadınlarımız olmuştur ve kadınlarımız olmaktadır. Kimse inkâr edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin hayat kabiliyetini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odun ve keresteyi getiren, mahsulleri pazara götürerek paraya çeviren, aile ocaklarının dumanını tütüren, bütün bunlarla beraber sırtıyla, kağnısı ile kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip cephenin mühimmatını taşıyan hep onlar, hep o ilâhi Anadolu kadınları olmuştur.”³⁵ diyerek, Anadolu'nun fedakâr kadınları olduğunu vurgulamıştır.

Atatürk'ün üzerinde durduğu konulardan biri de kadınların eğitimi meselesidir. Sağlıklı bir toplum, dengeli ve tutarlı bir aile yapısını gerektirir. Toplumların sosyal yapılarının sağlamlığının, kadınlarının iyi eğitim almaları ile paralel olduğunu gözlemleyen Atatürk, Türk toplumu için aynı düşünceleri gerçekleştirmek üzere bütün yurt gezilerinde ve Meclis konuşmalarında kadınların eğitimi konusunu dile getirmiştir.

Atatürk, bir toplumun iki cinsiyetten oluştuğunu hatırlattıktan sonra, bunlardan sadece birinin çağın gereklerine uymasıyla ilerlemenin yarım kalacağını belirterek; Türk kadınına bütün okulların ve mesleklerin kapılarını erkekle aynı koşullarda açmanın gereğini ortaya koymuştur. "Anaların bugünkü evlâtlarına vereceği terbiye eski devirlerdeki gibi basit değildir. Bugünün anaları için gerekli vasıfları taşıyan evlât yetiştirmek, evlâtlarını bugünkü hayat için faal bir uzuv haline koymak pek çok yüksek vasıflar taşımalarına bağlıdır. Onun için de kadınlarımız, hattâ erkeklerimizden çok aydın, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdurlar.”³⁶

Atatürk'ün düşüncelerinde; Türk toplumunun ilerlemesi, gelişmesi ve çağdaş uygarlık seviyesine ulaşabilmesi için en önemli görevi analık olan “Türk Kadını”nın; yasal ve eğitim-öğretim alanlarında erkekle eşit fırsatlara sahip olması, toplum hayatının her alanında aktif olarak yer alması, analık sorumluluğunu ve toplumdaki

35 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II.,s.152.

36 Turhan Oğuzkan, “Atatürkçü Eğitim Politikası ve Millî Eğitim”, Atatürkçülük, II. Kitap, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988, s.121-122.

görevini aktif bir şekilde yerine getirebilmesi için çağdaş bilgilerle donatılması gereğini ortaya koymaktadır. Yani, “Kadın ve Eğitim”ne ilişkin görüşler, kadının hem topluma katılması hem de eğitilmesi biçimindedir. Kadının eğitilmesi ise, onun kişiliğinin gelişmesi ve çocuğunun eğitimcisi olması bakımından önem kazanmaktadır. Atatürk’ün “Kadın ve Eğitim” anlayışı, bugün çağdaş dünya aydınlarının birleştiği ve uluslararası teşkilâtlarca yayılmaya çalışılan görüşlerle aynı çizgidedir.

Ancak, kadının bu görev ve sorumluluklarına karşılık, toplumsal statüsü, Cumhuriyet’ten günümüze istenilen düzeye yükselememiştir. Çünkü her şeyden önce, teknolojik değişimin yaşandığı Türkiye’de, değişen toplumsal yapıda kadının layık olduğu konuma ulaşması için gerekli bilgi ve becerileri tüm kadınlar aynı derecede elde edememişlerdir. Eğitim görme şansına genellikle kent kadını sahip olabilmıştır. Kırsal kesim kadınları, zaman zaman açılan yaygın eğitim faaliyetlerinden bir ölçüye kadar yararlanmışlar, okuma-yazma öğrenmişlerdir.

Sonuç

Tarih boyunca Türk devletlerinde kadınlar devlet yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Hakan’ın emirlerinde eşinin “Hatun”un adına da yer verilmesi önemlidir. Türk toplumu kadınlar için kapalı bir yapı değildi. Osmanlı’nın son dönemlerinden başlayarak Cumhuriyet ilanı ile devam eden “çağdaşlaşma” hareketleri çerçevesinde gerçekleştirilen yenilikler ile bir taraftan toplumdaki kadın erkek eşitsizliği ortadan kaldırılmaya çalışılmış, diğer taraftan da kadının toplumda layık olduğu yere gelmesi için gayret sarf edilmiştir. Bu maksatla Osmanlı dönemindeki gelişmeler önemlidir. 1921 yılında, işgal yıllarında “Maarif Kongresi”nin toplanması ile Cumhuriyet döneminde çıkarılan 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim alanında, 1926 tarihli Medeni Kanun ile sosyal ve hukukî alanlarda ve nihayet 1930 ve 1934 tarihlerindeki düzenlemelerle siyasal alanda getirilen hakların temelinde de söz konusu çabaların yattığı söylenebilir. Zira her iki dönemde de kadının konumu çağdaşlaşmanın ölçütü olarak görülmüştür. Cumhuriyet’le kadınlara tanınan siyasal haklarda, yeni rejimle kabul edilen “**Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir**” ilkesinin etkisi tartışılmaz. Hiç şüphesiz bu demokratikleşmenin de bir gereği idi ve siyasal katılımın boyutlarını arttırması açısından da önemlidir. Kadınların siyasal haklarını hiçbir çaba sarf etmeden aldıklarını söylemek doğru olmaz. Batıdaki kadınların verdikleri mücadele örneğinde olmasa bile, Türk kadını

siyasal hak talebini her fırsatta dile getirmiş ve sırası geldiğinde bu hakkını elde etmiştir. Ancak bu haklarını yeterince kullanamadığı konusu tartışılabilir. Bunda da, toplumda yaygın bir kanaat olarak yerleşen siyasetin “erkek işi” olması düşüncesi ile kadına yüklenen görevlerin daha çok “aile içi” sorumluluklar çerçevesinde kalmasının etkileri fazladır.

Atatürk Türk toplumunun çağdaşlaşmasını sağlayacak en önemli unsur olarak kadınları görmüştür. İstanbul’da 1935’te dünya kadınlarının bir araya geldiği toplantı sonrası izlenimlerde görüldüğü gibi Türk kadını dünya kadınının sonraları kazanacakları haklara Atatürk’le birlikte önceden sahip olarak hayranlık uyandıracaklardı.

Mevcut gelişmelerle birlikte kadınların toplum içerisinde konumunun gelişimi için çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.
- Akkuş Yiğit Fatma, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 49, Bahar 2016. ss. 103-120.
- *Atatürkçülük, I.II. III Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1984.
- *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I.II. III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989.
- Bulut Sedef - Vurmay Güzel Miray, “ Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hareketleri”, *DTCF Dergisi*, C. 57, Sayı.1, 2017, ss. 1-49.
- Denk Cemil, *Atatürk Laiklik ve Cumhuriyet*, Kültür Bakanlığı Yayınları/2309, Ankara, 1999.
- Ergün Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1982.
- Feyzioğlu Turhan, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 6, Temmuz 1986, ss. 585-601.
- Göksel Burhan. “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürkçü Düşünce*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, ss. 213-235.
- İçli Tülin, “Atatürk ve Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:25, 1992, ss. 67-72.
- İnan M. Rauf, “Atatürk ve Türk Kadını”, *X. Türk Tarih Kongresi, 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt: VI*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 2957-2974.

- Karal Enver Ziya, "Atatürk ve Kadın Sorunu", *Atatürk ve Devrim, Konferans ve Makaleler*, Ankara, 1980, ss. 118-122.
- Kitapçı Zekeriya, "Müslüman Arap Ordularında Çarpışan ilk Türkler", *Diyanet Dergisi*, Cild XII, Sayı.4, 1973, ss. 239-244
- Müezzinoğlu Ersin, Yakup Kaya, " Milli Mücadele Sonrasında Türk Kadınına Siyasal Haklar Tanınmasına Yönelik Arayışlar (1923-1924)", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2017, Sayı: 18, ss. 137-158.
- Önder Mehmet (Yay. Haz.), *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı, Türkiye İş Bankası Yay., 1989.
- Özkaya Günseli, *Tutsaklıktan Özgürlüğe, Kadınların Savaşı, Garanti Matbaası*, İstanbul 1970.
- Sarıhan Zeki, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Turhan Oğuzkan, "Atatürkçü Eğitim Politikası ve Millî Eğitim", *Atatürkçülük, II. Kitap*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988.
- Ulusan, Şayan, "Amerikan Basınında Türk Kadını Hakkında Çıkmış Bazı Makaleler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXV, Sayı 2, Aralık 2010.
- Yazman Aslan Tufan, *Atatürk'le Beraber Devrimler, Olaylar, Anılar*, Yanık Matbaası, İstanbul, 1969.
- Sezer, Ayten, Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis'teki Çalışmaları,
(<http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/kadin.htm>),
(4.11.2018)